

ANTONÍN LÁTAL

KE KATEGORIÍM SUBJEKT A OBJEKT V MARXISTICKO-LENINSKÉ TEORII POZNÁNÍ

Sledujeme-li filozofickou produkci¹ posledních let, nelze si nepovšimnout, jak se zvýšila četnost výskytu kategorií subjekt a objekt, jak se rozšířila oblast jejich aplikace, a to nejen v horizontálním, ale především ve vertikálním směru a spolu s tím i počet diskusí, různých pohledů, názorů a stanovisek, které, i když se dají jen velmi těžce převést na společného jmenovatele, přeci jen mají něco společného: snahu pojmově, kategoriálně se zmocnit konkrétních vztahů objektivní reality, poznat kvalitativní diferencovanost i jednotu světa (přírodního i společenskolidského), pochopit zdroj i směr vývoje tohoto světa, který je člověku darován jako dar, ale i uložen jako úkol, a to nejen poznávací. Ten je spíše teoretickým momentem praktického ovládnutí světa i člověka samotného, na jehož konci (ovšem vždy otevřeném) stojí kategorie jako „stupínky vydělování“² jako „body v síti“³ kterou člověk utkal podle společenských vztahů odrážejících stupeň vývoje materiální výroby.⁴ A jelikož výrobní síly a jim odpovídající i neodpovídající výrobní vztahy jsou v neustálém pohybu, změně, tak i reflexe těchto modifikací se promítá do kategorií jejich historičností, přechodností, což se projevuje nejen vznikem a zánikem kategorií, extenzívním přibýváním bodů, uzlů v „síti“, ale zejména intenzívním, vnitřním vývojem samotných kategorií, které pojímají do svého obsahu stále více vazeb, vztahů, vzájemného působení, a jak píše Igor Hrušovský, „poznat předmět znamená rozumově se zmocnit jeho konstitutivních vztahů, vzájemných působení. I jev myšlení je nejvlastnější podstatou rozporným vztahem: vztah a dialektický rozpor jsou základními prostředky myšlení vůbec. Jen za této podmínky se může rozvinout vzájemná oscilace předmětu poznání a subjektu poznání“⁵.

1 Omezil jsem se pouze na práce sovětské, německé (NDR) a naše.

2 Lenin, V. I.: *Filozofické sešity*. Spisy, sv. 38. Praha 1960, s. 95.

3 Tamtéž.

4 Srov. Marx, K.: *Bída filozofie*. In: Marx, K.—Engels, B.: *Spisy*, sv. 4, Praha 1958, s. 148.

5 Hrušovský, I.: *Monologý a dialogý*. Bratislava 1980, s. 93.

I

Párové kategorie subjekt a objekt jsou výrazem filozofické reflexe nad určitým stupněm vydělení člověka z okolní reality, jsou fixací potřeby (rozvoje praxe) a schopnosti (rozvoje intelektu) odlišení sebe sama od okolního světa. Tato fixace — dobově podmíněná — se odráží v různých pojmech: „já — ne-já“, „vědomí — hmota“, „duch — příroda“ a konečně „subjekt — objekt“.⁶ I diskuse v marxistických kruzích dokazují, že specifické postavení i relativní samostatnost obou kategorií, jakož i jejich obsah, byly otázkou poměrně složitého vývoje, v němž si kategorie „vydobyly“ právo na existenci i na místo v kategoriálním systému marx.-leninské filozofie. Doposud nejobsažnější průřez různými určeními kategorií subjekt — objekt podává K. N. Ljubutin:

1. Subjekt = vědomí, objekt = příroda, hmota.
V této identifikaci jsou kategorie subjekt a objekt nahrazeny obecnějšími pojmy,⁷ čímž ztrácejí své oprávněné a specifické místo v systému kategorií.
2. Subjekt = společenský člověk, objekt = příroda, hmota jako celek. Opět se tu objevuje identifikace objektu s přírodou, eliminace zvláštního obsahu kategorie objekt, navíc v mnoha koncepcích není jasný pojem „společenský člověk“.
3. Subjekt = společenský člověk, objekt = část reálné skutečnosti, ke které směřuje praktická i poznávací činnost subjektu. Zde je nedoceněn problém subjektu, jeho složitá hierarchie, rovněž objekt je redukován pouze na materiální jevy.
4. Subjekt = aktivně konající a poznávající, vědomím a vůlí nadaný člověk, objekt = to, na co je namířena poznávající a jiná činnost subjektu. Příliš obecné určení.
5. Subjekt = společnost, objekt = předmět, ale pouze předmět přírody.⁸ Až na první a částečně i druhé určení, která jsou zřejmě ještě daní metafyzickému, nazíravému materialismu, je vidět v ostatních snahu diferencovat (více či méně) tyto pojmy od pojmů vědomí a hmoty, ukázat jejich specifický, vnitřně strukturovaný obsah. Spolu s tím vznikají i různé náhledy na oblast, která je těmito pojmy reflektována (pouze svět člověka nebo veškerá příroda) a vůbec na jejich význam v marxisticko-leninské filozofii (jsou základními kategoriemi marx.-leninské filozofie nebo mají své oprávnění pouze v teorii poznání či nepatří vůbec do arzenálu základních kategorií).⁹

Velmi podobná situace, navíc ještě daleko problematičtější, se ukazuje, jde-li o postžení vzájemných vztahů mezi kategoriemi subjekt a objekt, které

6 Historickou stránkou problému se zabývají např. Lektorskiij, V. A.: *Problém subjektu a objektu v buržoázní filozofii*, Bratislava 1972. Tentýž: *Subjekt, objekt, poznání*, Moskva 1980. Maršik, M.: *Kategorie subjektu a objektu v novodobé filozofii*, Praha 1975. *Ke kritice individualistického pojetí subjektu ve filozofii. Nástin koncepce skupinového kolektivního typu subjektů*. In: *Filozofický časopis* 1983, č. 5. Ljubutin, K. N.: *Problema subjektu i objekta v německoj klasičeskoj filozofii*, Sverdlovsk 1973. Kuzmina, T. A.: *Problema subjektu v sovremennoj buržoázní filozofii*, Moskva 1979.

7 Srov. také Klotsch, H.: *Zum Problem der Objekt-Subjekt-Dialektik*. In: *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 1965, č. 10 — 11.

8 Srov. Ljubutin, K. N.: *Problema subjektu*, s. 7 — 9.

9 Srov. Kagan, M. S.: *Problema subjektu-objektnych otnošenij v marksistsko-leninskoj filozofii*. In: *Filosofskije nauki* 1980, č. 4, s. 40.

nelze redukovat pouze na jeden určitý vztah či typ vztahu, např. praktický, poznávací nebo hodnotový.¹⁰ Všechny tři aspekty jsou přítomny a mají své nezastupitelné místo v uvědomělé činnosti subjektu směřující k ovládnutí objektu. Vydělit určitý aspekt je možné jen díky abstrakci, která není cílem, ale prostředkem k dosažení dalšího stupně poznání, tj. konkrétního v myšlení.

II

Předmětem marxisticko-leninské teorie poznání je postižení poznávacího vztahu, či jednoho z aspektů nebo forem lidské činnosti (vedle materiální a sociálně přetvářející). Poznání chápeme „jako pokračování lidské reálné činnosti s materiálními předměty jinými prostředky: pokračování, které postupuje nikoli již jejich přímou transformací, ale pomocí jejich ideálního odrážení kognitivními stránkami lidské psychiky, především vnímáním a myšlením“.¹¹ Nyní se vynořují zhruba tyto problémy: jaké místo zaujímá kategorie subjekt a objekt v tomto vztahu, jaká je jejich charakteristika, hierarchie subjektu a objektu, dialektický vztah obou kategorií.

Specifičnost a relativní samostatnost poznávací úrovně našla svůj výraz i ve specifikaci obou kategorií, které na této úrovni označujeme jako subjekt poznání a objekt poznání, jež je však nutno chápat v diferencované jednotě, avšak ne v identitě s pojmy subjekt a objekt praxe.

Chceme-li co nejobsažněji, myšlenkově nejobsažněji, odhalit podstatu struktury kategorie subjekt poznání, zbavit ji její časté empiričnosti¹² nebo naopak přílišné obecnosti,¹³ je nutné zvolit systémově strukturní analýzu.¹⁴ Podstata tohoto přístupu, který v sobě zahrnuje prvky dialektické, gnozeologické a sociologické, spočívá v tom, že struktura je schopna odrazit dialektiku všeobecného, obecného, zvláštního a jedinečného jako momenty geneze, formování, utváření, vývoje i historických modifikací subjektu poznání, přičemž „určujícím momentem je charakter vzájemného působení lidí při produkci, uchovávání, přenosu, výměně a rozdělování poznatků a činnosti“.¹⁵ Struktura v sobě zahrnuje tyto úrovně:

1. Subjekt-lidstvo, pojem, který má nezastupitelné místo v hierarchii subjektů poznání, který je činitelem integrálním a integrujícím, pojímajícím do sebe obecně lidské problémy a úkoly, které byly postaveny před lidstvo všech dob a epoch a které nelze vyřešit jen v rámci jednoho určitého společenství. Zvláště v současné epoše je onen všelidský rozměr velmi aktuální — ekologické, energetické, vojenské, technologické a sociální problémy dávají konkrétní tvář, zaměřenost i působnost kategorii lidstvo. Subjekt-lidstvo je nositelem suverenity myšlení, kontinuity v historii vývoje myšlení, zprostředkuje sám fenomén poznání, jeho genezi, utváření, vývoj, jeho přechody od nižšího

10 Tyto vztahy analyzuje K. N. Ljubutin ve zmíněné již práci *Problema subjektu*, s. 97 — 124.

11 Maršík, M.: *Kategorie subjektu a objektu v novodobé filozofii*, s. 117.

12 Např. L. L. Čelidze uvádí ve své stati *Istorija i kultura sedmičlenné schema subjektů poznání — člověk, rod, národ, třídy, státy, historicko-geografické regiony a lidstvo*. In: *Kultura v světě filozofii*, Tbilisi 1979, s. 266.

13 Pouze dvoučlenné schéma: společnost — individuum.

14 V této pasáži se opírám o práci V. V. Lapickéhoho *Struktura i funkcie subjektu poznaniija*, Leningrad 1983, zejména o 2. kap., s. 54 — 96.

15 Tamtéž, s. 71.

k vyššímu, od nevěděni k věděni, zabezpečuje jednotu poznávající zkušenosti, jejímž cílem je dosažení absolutní pravdy, která ale není pouhým nedosažitelným ideálem, ale je obsažena — i když jako zrnko — v relativních pravdách „nesuverénně myslících lidí“.¹⁶ Konstituováním kategorie subjekt-lidstvo vzniká sice nadindividuální prvek, nadindividuální úroveň, která ač integrální, nevznáší se někde v abstraktu, není něčím vyšším, nadskutečným, nadreálným, je nositelem nejen abstraktně všeobecného (v historii filozofie je toto pojetí zastoupeno např. Kantovým transcendentálním subjektem nebo Hegelovým absolutním subjektem), ale i konkrétně všeobecného, které vytváří spojnicí s ostatními úrovněmi, typy subjektů poznání, jež jsou zvláštními a jedinečnými formami existence lidstva.

2. Subjekt-společnost, rovina v řádu struktury subjektů, která reflektuje podmíněnost poznání v konkrétní společenskoekonomické formaci, jež vytváří vždy určitý rámec, hranice (relativní) poznávacímu úsilí lidí zakotvených v této formaci. Tuto strukturu lze dělit do známých pěti typů a dále i vydělovat vnitřní periodizací, např. raný, klasický, monopolní kapitalismus; etapu budování základů socialismu, rozvinutý socialismus. Novou kvalitu zasahující mocně do procesu poznání v posledních dvou společenskoekonomických formacích představuje věda, která se stává bezprostřední výrobní silou.

3. Subjekt-sociální společenství, představující vnitřně organizovaný celek, který se konstituuje primárně podle ekonomických stimulů (třídy), které umožňují pak vznik dalších druhů subjektu i se specifickým zaměřením (vrstva, skupina, kolektiv). Tento spojující článek v řetězci od obecného (společnost v její historické kvalitě) k jedinečnému (individuum) se jeví jako mimořádně důležitý.

4. Subjekt-individuum, konkrétní, historicky zakotvený člověk mající k dispozici určitou sumu znalostí, prostředky (praktické i teoretické) k reprodukci objektu, jakož i nástroje nutné ke komunikaci. V dějinách filozofického myšlení velmi často vystupoval jako subjekt poznání izolovaný jedinec, individuum, který byl nadán pouze osobitými smyslovými a racionálními schopnostmi, kterými se snažil objasnit povahu objektu poznání i samotný proces poznání. O nedostatečnosti takové kontemplance svědčí ten fakt, že na konci takového pokusu stálo mnoho nejasného, nevysvětlitelného, jehož rozluštění nepřináší ani zdůvodnění pomocí něčeho nadindividuálního v podobě transcendentálního subjektu, ideje, či transcendentního boha, vůle . . .

Hierarchicky uspořádaná síť subjektů poznání je určována rovněž hierarchicky komponovaným systémem determinant: od přírodně sociálních k sociálně historickým, sociálně psychologickým až k individuálně psychologickým. Rovněž na každé úrovni lze specifikovat objekt poznání, který se zužuje směrem k individu, last not least ve vertikální organizaci subjektu lze identifikovat i takové složité komponenty, jako je styl myšlení, obraz světa, typ racionality. Ani jednu úroveň nelze prohlásit za základní, určující, významnější, stejně tak i absence kterékoliv z nich vede k jednostrannosti a k neúplnosti klasifikace subjektu poznání, rovněž je nutno podotknout, že subjektem poznání se stává pouze ten nositel, jehož atributy jsou aktivní, svobodná, uvědomělá, selektivní činnost a jeho unikátnost.¹⁷ Tyto atributivní znaky vznikají

16 Engels, B.: *Anti-Dühring*. In: Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 20, Praha 1966, s. 101.

17 Srov. Kagan, M. S.: *Problema subjektno-objektnych otnošenij*, s. 43—46.

a vyvíjejí se jen v těsném kontaktu s ostatními societami, teprve na základě tohoto vztahu, vzájemného působení se utvářejí cíle, ideály, programy, prostředky tvořící základ příslušného subjektu poznání, jakož i poznání a uvědomění si sebe sama, své hodnoty a významu. Ještě jednou je třeba zdůraznit pouze relativní samostatnost subjektu poznání, kategorii, která reflektuje sice významnou, ale pouze určitou stránku subjektu, jehož základ tvoří ontologické určení.¹⁸

Po tomto vymezení subjektu poznání lze přistoupit k druhému pólu, kterým se rozumí totalita předmětů, jež si kognitivně osvojuje subjekt poznání. K těmto předmětům patří nejen předměty materiální povahy, ale i ideální, jakož i předměty, které ztělesňují vztah mezi materiálními a ideálními jevy.¹⁹ Materiální předměty se však nemohou stát bezprostředně ve své materiálně-předmětné podobě objektem vědění, k takovému přechodu dochází pomocí znakových objektů, které představují různé jazykově logické formy osvojování materiálních objektů. Lze vyčlenit tři základní varianty těchto myšlenkových objektů:

- abstraktní, jestliže znakovému objektu odpovídá bezprostředně nějaký reálný exemplář;
- idealizované, sice zde není přímo reálný objekt, ale podle analogie je možné jej přiřadit k něčemu reálně existujícímu;
- konstrukty, jsou abstrakcemi abstrakcí, kterým neodpovídají v objektivní skutečnosti ani konkrétní, ani vzdáleně podobné objekty (geneticky jsou však spjaty s objektivním světem). V současné vědě se obecně dělí objekty na empirické a teoretické.²⁰

Základní, určující při této kategorii je opět odhalení ontologického fundamentu, identifikace kardinálních atributů objektů (prostorově časové, kvantitativní, kvalitativní charakteristiky²¹), neboť jen tak je možné zvolit adekvátní kognitivní prostředky, metody pro jejich reprodukci v myšlení. Ačkoliv nelze popřít tento vliv, či mu ubírat na významu, přeci jen hovořit o aktivitě objektu²² se jeví jako neadekvátní, spíše se lze přiklonit k názoru M. S. Kagana, který tuto schopnost objektu reagovat na vnější vliv označuje termínem „reaktivnost“.²³ Přes všechnu významnost determinace ze strany objektů stejně relevantní je aktivita subjektu poznání, jeho složitá hierarchie a strukturovanost jsou nutnými faktory k získávání objektivních poznatků. „Vztah subjektu a objektu, člověka a okolního světa není jednostranný a jednosměrný. Nemůžeme sledovat pouze význam světa pro člověka. Neméně reálná a důležitá (i když ve vztahu ke sféře pohybu světa „o sobě“ a „pro sebe“ vývojově druhotná) je sféra významu člověka „pro svět“, tj. funkce subjektu v procesu přetváření a utváření světa i sebe sama, a neméně důležité je pro nás vědecké poznání a praktické ovládnutí zákonů tohoto procesu.“²⁴

18 Srov. Maršík, M.: *Kategorie subjektu a objektu*, s. 77–82.

19 Srov. Wittich, D., Gössler, K., Wagner, K.: *Marxistisch-leninistische Erkenntnistheorie*. Berlín 1980, s. 176.

20 Srov. Lapickij, V. V.: *Struktura i funkci*, s. 36.

21 Zde můžeme rozdělit objekty na makro, mega a mikroobjekty.

22 Toto stanovisko zaujímá G. S. Arefjeva v knize *Social'naja aktivnost*, Moskva 1974, s. 55.

23 Srov. Kagan, M. S., cit. dílo, s. 43.

24 Mužík, J.: *K vymezení pojmu světového názoru*. Filozofický časopis 1983, č. 5, s. 718.

III

Rozlišení subjektu a objektu poznání je sice nutný, avšak pouze první krok vedoucí k postizení dialektiky vztahů mezi subjektem a objektem v procesu poznání, kterou lze ale objasnit jen v rámci širší problematiky, nejen gnozeologického subjekt-objektového vztahu. Tato dialektika pojímá do sebe vztahy praktické, poznávací i hodnotící. Kategorie subjekt a objekt jsou funkcionálními kategoriemi, které odrážejí úlohu, funkci různých předmětů v různých aspektech, vztazích, formách činnosti. Tak člověk může být v určité situaci subjektem, v jiné objektem, či současně dochází k rozdvojení na „já-subjekt“ a „já-objekt“, rovněž jsou kategorie schopny určitého druhu syntézy ve formě subjektivizovaných objektů (např. hodnoty), či objektivizovaných subjektů (kultura).²⁵ Spolu s objektivizací subjektu a subjektivizací objektu dochází současně k „desubjektivizaci předtím subjektivizovaného objektu... Objekt se jen tak ochotně nepodrobuje úsilí člověka, obyčejně mu úporně vzdoruje. Proto každý pozitivní efekt v úsilí o dosažení vyššího stupně zpředmětnění není jen výrazem tvořivé aktivity subjektu, ale zároveň i relativně specifických a imanentních zákonitostí a determinant objektu“,²⁶ ale bez vzrůstající aktivity a tvořivosti subjektu by nebylo možné odhalit tyto imanentní zákonitosti a vztahy objektivní reality. Čím větší pole zaujímá subjekt (nejen v extenzivním smyslu slova), tím hlouběji se dostává pod povrch věcí, jevů, vztahů, tím všestranněji poznává a ovládá skutečnost.

Poznávací vztah se ovšem nevyčerpává pouze subjekt-objektovým vztahem. Efektivita daného vztahu v mnohém závisí na subjekt-subjektových vztazích, kterým je věnována v současné filozofické literatuře ještě nedostatečná pozornost.²⁷ Už v základním aktu poznání (např. vjemu) je přítomen jak vztah k vnějšímu objektu, tak i vztah k poznání individuálního subjektu, jehož podstatu nelze dešifrovat bez vztahu k různým systémům praktické a poznávací činnosti, jež má sociálně historický rozměr: jako činnost minulých, přítomných i budoucích subjektů poznání, které představují různé hierarchicky budované úrovně, pro které platí specifické zákonitosti, odlišující se od těch, jež charakterizují individuální subjekt.²⁸ V. V. Lapickij se pokusil terminologicky rozlišit nadindividuální charakter, invariantnost forem a obsahů určitých poznávacích stereotypů vznikajících na základě subjekt-subjektových vztahů. Termín intrasubjektivní označuje výsledky vzájemného působení mezi subjekty poznání a subjekty ostatních typů činnosti, intersubjektivní pak mezi subjekty uvnitř určitého společenství. Adekvátním fenoménem pro analýzu mezisubjektivního je styl myšlení. Pokud se hovoří o poznání na úrovni lidstva, pak lze použít termín transsubjektivní, který představuje všeobecné a nutné nejen v poznání lidstva, ale ztělesňuje rodovou podstatu na ostatních úrovních. K těmto parametrům patří např. formy smyslového poznání, kategoriální formy myšlení atd.²⁹

25 Srov. Kagan, M. S., cit. dílo, s. 47.

26 Viz Hrušovský, I.: *Dialektika objektu a subjektu*. Filozofia 1978, č. 2, s. 134–135.

27 Průkopnickou se v tomto smyslu jeví práce V. V. Lapického, na níž se také často odvoláváme. Stručně se k tomuto problému vyslovuje i V. A. Lektorskij v knize *Subjekt, objekt, poznání*, Moskva 1980.

28 Srov. tamtéž, s. 280.

29 Srov. Lapickij, V. V.: *Struktura i funkce*, s. 47–53.

Na základě subjekt-subjektových vztahů analyzuje autor i celou řadu funkcí subjektu poznání, které přiřazuje do tří tříd právě podle příslušných vztahů.

První třída — transsubjektové funkce — odráží formování obecných, integrálních parametrů poznávací činnosti libovolných subjektů poznání. Obsahuje tyto funkce: informačně reflexivní, konstruktivní, expresivní, translační, regulativní, axiologickou, pragmatickou.

Druhá třída — intrasubjektové funkce — je tvořena racionálně organizující, kulturně výchovnou, výrobně praktickou, normativní, společenskotivační a světonázorově ideologickou funkcí, vznikající při vzájemném styku mezi subjekty poznání a subjekty ostatních druhů činnosti.

Třetí třída — intersubjektové funkce — zahrnuje komunikativní, normativní, konvenční funkce, jimiž postihuje vztahy mezi subjekty uvnitř určitého systému.³⁰

Na závěr je nutno říci, že zejména v posledních letech bylo učiněno hodně v oblasti konkretizace a vymezení základních kategorií marx.-leninské filozofie, ať už to jsou pojmy subjekt, objekt nebo subjektivní, objektivní, ideální,³¹ materiální, a to nejen ve směru jejich analýzy, ohraničování, v jejich specifikaci, ale především směrem k hlubší syntetizaci v rámci subjektivní dialektiky. Domnívám se, že k velmi naléhavým a aktuálním úkolům patří zejména systémově analytický přístup k hierarchicky uspořádaným subjektům poznání, zvláště pak na úrovni skupinového, kolektivního typu subjektu poznání.

30 Tamtéž, s. 97—135.

31 Přínosem ke zkoumání této kategorie je kniha D. I. Dubrovského *Problema ideal'nogo*, Moskva 1983.

ZU DEN KATEGORIEN SUBJEKT UND OBJEKT IN DER MARXISTISCH-LENINISTISCHEN ERKENNTNISTHEORIE

Der Aufsatz verfolgt im wesentlichen den Ziel, die dialektisch-materialistische Auffassung von Subjekt und Objekt unter folgenden Aspekten zu erläutern: Erstens, die Analyse verschiedener Ansichten über die Stellung der Kategorien Subjekt und Objekt in der marx.-leninistischen Philosophie und ihre Beziehung zu den allgemeineren Kategorien; zweitens, die Erläuterung einzelner hierarchisch organisierten Ebenen des erkennenden Subjekts und drittens, ein kurzer Abriss der Subjekt-Objekt und Subjekt-Subjekt Beziehungen im Rahmen der Dialektik. Zur Zeit steht in der marx.-leninistischen Philosophie als sehr aktuelle vor allem einen kollektiven Typ des erkennenden Subjekts zu untersuchen.